

SUOMALAINEN LAMMAS – OSA 2,

JOSSA SIIRRYTÄÄN HISTORIALLISEEN AIKAAN JA TUTUSTUTAAN
"WANHAN KANSAN" LAMPAANHOITON JA SIIHEN LIITTYVIIN USKOMUKSIIN

Suomalainen lammas

Suomen lammasyhdistyksen juhluvuoden kunniaksi ilmestyvä artikkelisarja on edennyt toiseen osaansa. Ensimmäiseksi tutustuimme lampaiden esihistoriaan. Nyt siirrymme historialliseen aikaan, eli aikaan, josta on olemassa kirjallisia lähteitä. Artikkelin aikahaarukka ulottuu 1500-luvulta 1800-luvun loppuun, jolloin perinnäisen maatalouden kausi alkoi jäädä teollistumisen liikkeelle sysäämän muutoksen jalkoihin.

Teksti Kirsi Vertainen

Kuva: Jake Kulowski

Lampaat ovat tuttuja ja lauhkeita eläimiä. Vastineena saamastaan vähäisestä ravinnosta ja hoidosta ne luovuttavat omistajilleen maitonsa ja villansa, jopa ulosteensakin monien sairauksien parannuslääkkeeksi, sekä lopulta nahkansa ja lihansa. Lampaat tuntevat myötätuntoa kaltaisiaan kohtaan: kun terve lammas huomaa sairaan kärsivän helteestä, se asettuu auringon eteen varjostamaan kärsivää. Hävetköön kova ja sydämetön ihminen sitä, että kieltää muistuttavansa tätä eläintä laupeudessa.”

Näin lammasta kuvailee *Olaus Magnus* ”Pohjoisten kansojen historiassa”* 1500-luvulta. Tekstikatkelma edustaa kuninkaankartanoihin liittyvän aineiston (esitelty L&V lehdessä 4/2017 *Kustaa Vaasan* yhteydessä) ohella vanhinta lampaita ja niiden hoitoa koskevaa kirjoitettua historiaa. Muutamia 1600-luvun oikeuden pöytäkirjoja lukuun ottamatta suurin osa lampaisiin liittyvästä perinteestä on

kirjattu muistiin vasta 1700–1800-luvuilla, mutta ottaen huomioon kansakulttuurin hitauden muuttua, on varsin todennäköistä, että monet tavat ja uskomukset ovat kirjaamisajankohdtaansa vanhempia, joissain tapauksissa jopa satoja vuosia vanhoja.

Kansa ja sen kulttuuri

Myyttinen ”kansa”, jonka kulttuurista ja lampaanhoidosta on kyse, ei 1500-luvulla ollut mikään marginaalinen ryhmä, kuten maanviljelijät tänä päivänä, vaan käsitti 98 prosenttia väestöstä. Aatelin ja yläluokan osuus jäi ohueksi toisin kuin emämaassa Ruotsissa, jossa rälssin osuus ja maanomistus olivat suurempaa. Suomessa talonpojat ovat poikkeuksellisesti olleet sekä maata viljelevä että omistava joukko. Toki maaseutuväestön sosiaalinen rakenne koki muutoksia 1800-luvulle tultaessa talollisten määrän vähentyessä ja maattoman väestöosan kasvaessa.

Tarkastellulla ajanjaksolla maatalouden harjoittamisessa tapahtui vain vähäisiä muutoksia ja elämä pysyi ulkoisilta puitteiltaan hyvin samankaltaisena 1800-luvun loppuun, syrjäisillä alueilla jopa 1900-luvun alkuun saakka. Resurssien puute löi kansankulttuuriin vanhakantaisen leiman. Elinehdot olivat sellaiset, että tärkeintä oli säilyä hengissä, ei kokeilla rohkeasti uusia asioita. Suurin lammastaloutta koskeva tekninen innovaatio, eli keritsimet, oli tehty jo rautakaudella. Maatalous oli luonteeltaan omavaraistaloutta ja mikäli jotakin tuotettiin yli oman tarpeen, kruunu kyllä huolehdi siitä, ettei aineellinen hyvä jäänyt talonpoikaa rasittamaan ja keräsi ne verotuloina omaan käyttönsä.

Lammastalous, kuten kaikki muukin maatalous oli niin sanottua varastotaloutta, jossa vuorottelivat kesäkausi eli varastojen kokoamisen aika, ja talvikausi, mikä sinnettiin varastojen

KÄÄNNÄ

turvin. Jotakin varastojen koosta ker-
tonee se, että perinnäisen maatalou-
den aikaista eläinten ruokintaa kut-
sutaan ”nälkäjärjestelmäksi”. Eläimet
selvisivät talven yli hengissä nipin na-
pin ja tarinat heikkovoimaisista leh-
mistä, joita keväisin kannettiin ulos
navetasta, ovat kansanperinteemme
vakiokuvastoa. Lampaista ruokittiin
talvikaudella lehdesvihkoilla eli tup-
posilla, joita varattiin 100 kappaletta
lammasta kohti, ja huonolaatuisilla
heinillä. Lampaat ruokittiin heikom-
min kuin lehmät, mutta ehkä tämä
ei ollut suuri vahinko, sillä lehmien
ape tai haude sisälsi olkisilpun lisäksi
ruumenia, heinärippeitä ja hevosen-
kakkaroita.

Vuotuisrytmi

Jopa kruunua vahvempi reunaehto-
jen asettaja oli luonto. Elämää ei ryt-
mittänyt kello eikä almanakka, vaan
vuoden kierto ja kuun vaiheet. Vuoro-
kausi jaettiin yöhön ja päivään, pime-
ään ja valoisaan aikaan. Vuosi jaettiin
auringon kierron mukaan kahteen
toisistaan poikkeavaa puoliskoon,
kesä- ja talvipuoleen. Kesäpuoli oli
karjan laidunnuksen, kylvön, kasvun
ja sadonkorjuun aikaa, talvipuoli taas
puhde- ja tupatöiden, metsästyksen
ja kalastuksen vuosipuolisko. Kuulla
puolestaan oli kaksitahoinen vaiku-
tus, se joko vahingoitti tai paransi ja
tästä syystä sen asennot oli otettava
huomioon tiettyjä töitä, kuten maan-
viljelyä ja karjanhoitoa suorittaessa.
Alakuulla elollinen muuttui elotto-
maksi, kun taas uusi kuu tai yläkuu
oli hyvinvoinnin aikaa. Yläkuu oli
otollinen ajankohta kaikille toimille,
joilta odotettiin menestymistä, lisään-
tymistä ja kasvamista.

Lampaanhoidon näkökulmasta
tärkeimmät vuotuiset askareet olivat
keritsemiset neljä kertaa vuodessa, ka-
ritsointi, keväinen uloslasku, laidun-
kauden loppu ja teurastukset. Kaikille
askareille oli vuoden kierrossa paik-
kansa ja aikansa. Oikean ajankohdan
säännöt, esimerkiksi ”Lauri lampaat
kerihtöö” (Lauri 10.8.) ja työkiellot,
kuten se, että lauantaina ja maanan-
taina ei saanut keritä pyhän läheisyy-
den vuoksi pitivät huolen siitä, että
kaikki tuli tehdyksi ajallaan vaaralli-
sia päiviä välttämällä. (Alkuaan ”pyhä”

Kuva: Kirsi Vertainen

Kuvassa mukaeltu Olaus Magnuksen kirjan kuvitusta pässejä ja karitsoita käsittelevästä kappaleesta. Kuvaan liittyvässä tekstissä kerrotaan, että ”Gotlannissa kasvatetaan pässejä, jotka ovat muita vahvempia ja kookkaampia ja joilla on neljästä kahdeksaan sarvea”. Olaus tietää myös kertoa, että ”Pässin omapäisyyttä voi hillitä poraamalla reiän sen sarviin korvien lähelle. Pässit rakastavat pieniä karitsoja luonnostaan ja ne nukkuvat puoli vuotta yhdellä kyljellä ja toiset puoli vuotta toisella. Valkoinen pässi siittää myös muun värisiä karitsoja, mutta tummanruskea ei koskaan valkoisia.”

LÄÄKINNÄLLISIÄ OHJEITA OLAUS MAGNUKSEN MUKAAN:

”Ärtyneitä silmiä auttaa voitelu lampaanaivoilla.”

”Etikkaan sekoitettu lampaan uloste poistaa syyliä; sulaan vahaan ja ruusuöljyyn sekoitettuna uloste parantaa palohaavoja.”

”Ja mikäli joutuu oikeudenpalvelijan ruoskimaksi, selkään asetettu juuri nyljetyn lampaan talja parantaa haavat yhdessä vuorokaudessa!”

Olaus Magnus Gothus oli Uppsalan arkkipiispa ja hänen urauurtava teoksensa koostuu 22 kirjasta, jotka käsittelevät pohjoisen elinkeinoja, sääoloja ja eläimistöä. Alkuperäiset käsikirjoitukset ovat vuosilta 1539, 1555 ja 1567. Suomennos on ilmestynyt vuonna 2002 ja sen on toimittanut Kai Linnilä.

tarkoitti vaarallista ja pyhäpäivä oli tabu-päivä, jolloin kaikkea vaarallista tuli välttää. Pyhä oli siis kieltojen päivä ja arki vapaasti eletty päivä) Kalendaaririitit, alkuaan esikristilliseltä ajalta periytyvät elinkeinoriitit ja uhrijuhlat, jotka myöhemmin muuttuivat kristillisen kuorutteen saaneiksi pyhimysten juhlapäiviksi, määriteltävät, mitä mihinkin aikaan tuli tehdä.

Karjaonni ja muita uskomuksia

Kansan elämä ei ollut pelkkää sopusointua luonnon äärellä, kuten nykyään hieman romantisoidusti ajatellaan. Se oli elämää epävarmuudessa ja pelossa, sillä sekä elollinen että eloton luonto olivat täynnä pahan-suopia voimia. Metsässä asui metsän väkeä ja kuolleissa vainajissa kalman

wäkeä ja epäonni ja taudit olivat tällaisten vihamielisten voimien aiheuttamia. Ihmiset suojautuivat niitä vastaan riittien, taikojen ja loitsujen avulla. Taikojen avulla voitiin myös edistää pyyntionnea, lisätä ihmisten, maan ja eläinten hedelmällisyyttä, ennustaa tulevia, estää onnettomuuksia ja edistää terveyttä.

Useat uskomukset ovat olleet universaaleja ja esimerkiksi mustan ja punaisen villan maaginen, suojaava voima yleisesti tunnettu. Brittein saarilla käytettiin mustaa villaa lääkinällisessä tarkoituksessa, esimerkiksi korvaan laitettu mustasta villasta tehty villapallo helpotti korvasärkyä ja punaisen villan vahvan voiman uskottiin vetävän pois taudit, kunhan villa sen jälkeen poltettiin tai haudattiin. (Ryder

Kuva: Museovirasto, Samuli Paulaharjun kokoelma

Poika lypsää lammasta Kuolassa vuonna 1914.

1985) Mustan villapallon parantavat vaikutukset korvatulehduksen hoidossa on tunnettu myös Savossa, täällä sipulilla tai ”kamfertilla” terästettynä, eikä punaisen langan käyttö ollut lainkaan vierasta pohjoissavolaiselle parantajalle *Miina Kasurisellekaan*, joka hankasi syylää punaisella villalla ja vei langan sen jälkeen metsään kiven alle piiloon. (Siikala 2008; 175.)

Yksi esimerkki karjanhoitoon liittyvistä uskomuksista oli karjaonni. Onnea oli olemassa rajallinen määrä, se jakautui kaikkien kesken ja jokainen pyrki saamaan siitä mahdollisimman suuren osan itselleen. Vähän samaan tapaan kuin tämän päivän teuraspalkkio, jota on olemassa rajallinen määrä ja joka jakautuu kaikkien tukea hakeneiden kesken. Teuraspalkkiota tosin tavoitellaan tuottamalla tietyn painoisia teurasruhoja, ei riistämällä sitä muilta. Karjaonnea pystyi lisäämään vain anastamalla sitä naapureilta.

Karjaonnea lisäävää aktiivista toimintaa oli paran valmistaminen. Para oli karjatuotteita noutava ylikuonnollinen olento, jonka yleensä emäntä teki. Para nouti voita tai maitoa naapuritaloista ja oksensi ne tekijälleen. Mikäli paraa vahingoitettiin, vahingoittui tekijäkin. (Siikala 2008; 171)

Olavin lammas ja muita

Vuoden vaihde oli vanhastaan syksyllä ja syksyn tärkeimpiä juhlia kekri tai keyri, jota vietettiin loka–marraskuulla. Siinä yhdistyivät useat perinteet; jakoaika ja vuoden vaihtuminen, satokauden loppuminen ja uuden alkaminen ja kristillinen vainajien juhla. Kekriä on pidetty sekä juhlanä, mutta myös olentona. Olentona kekri oli nimenomaan karjansuojelija ja kekrin aikaan oli mahdollista tehdä karjaonnea lisääviä toimenpiteitä. Mikäli haluttiin valkeita lampaista, keyrinä piti polttaa uunissa valkeakuorisista koivuhalkoja, jos taas haluttiin mustia vuonia, poltettiin nokisia kaskipuita. Jos isäntä heitti papuja uunin päälle, lampaat sikisivät hyvin.

Kaisan, Kaarinan ja Katariinan päivä 25.11. oli tärkein lampaiden keritsemispäivä: ”Kaisa lampaat keritsee”. Pyhä Katariina oli karjan, erityisesti lampaan suojelija ja tänä juhlapäivänä uhrattiin lampaiden menestykseksi. Teurastettiin jo edellisenä vuonna valittu lammas tai syötiin palvattu lampaanpää. Navetassa syöty huttu eli puuro koitui myös yhteiseksi menestykseksi.

Karjan ja lampaiden uloslaskuun liittyi runsaasti erilaisia taikoja ja riittejä, joilla suojeltiin karjaa joutumasta

petojen saaliiksi tai metsän peittoon. Karja laidunsi metsissä, sillä pellot ja niityt oli varattu viljan ja heinän tuotantoon ja aidattu estämään kotieläinten pääsy sisäpuolelle. Lampaat laskettiin yleensä ensimmäisenä ulos ja tämä tapahtui Ristin päivän aikaan 3.5., jos sulaa maata oli näkyvissä vasikan nahan kokoinen alue. Uloslaskun yhteydessä saatettiin tehdä myös villan kasvuun liittyviä rituaaleja. Savossa oli tapana tukistaa paimenia, jotka olivat tavallisesti pikkutyttöjä. Pikkupaimen nostettiin hiuksista ilmaan ja paimenen tuli kestää tämä suuttumatta.

Olavin päivä 29.7. oli vanha elonkorjuun ja karjanhoidon vuotuisjuhla, jota juhlistettiin lampaasta tehdyllä uhriateriaalla. Savossa ja Karjalassa oli tapana teurastaa ”willa-wuona”, keväällä valittu virheetön ja keritsemätön karitsa. Se erotettiin katraasta hyvissä ajoin ja pidettiin hyvällä laitmella Ollin aattoon saakka, jolloin se teurastettiin. Lampaan liha keitettiin ja paistettiin kokonaisuutena rikkomatta yhtään luuta, lampaan sisälmykset oli kaivettava maahan ja koko eläin oli syötävä kerralla. Olutta ja viinaakin oli runsaasti tarjolla. Olavin lampaan syönnillä oli tarkoitus varmistaa talon lammasonni.

KÄÄNNÄ

Syyskuun lopussa vietettyyn Mikon tai Mikkelin päivään 29.9. liittyi Olavin lampaan kanssa saman kaltaisia menoja. Mikkelinä tärkeimpien maanviljelystojien tuli olla tehtynä ja karja otettiin sisälle ja kytkettiin parsiinsa, vaikka ulkona olisi ollut vielä lämmintäkin. Emännät suorittivat monia taikoja, joilla karjaa varattiin pitkäksi talvikaudeksi. Mikkelinä juhlittiin syömällä pässi, niin ikään keväällä valittu, keritsemätön eläin, jonka sisäelimet ja veri saatettiin viedä talon uhripuun juurelle, pää ripustaa puuhun ja viedä osa keitosta navetaan. Lopun keiton väki nautti juhla-ateriana viimeiseen muruseen, eikä mitään saanut jäädä jäljelle. Mikkelin pässiateriaan on liittynyt Olavin lampaan tapaan vahva uhriaterian luonne, ateria oli kiitosuhri vuodentulosta ja tae sille, että lampaat hyvin sikisivät.

Arkeologisessa kontekstissa löytyneet rakennusten alle tai uunien perustuksiin kätkeytyvät eläinten luut voivat liittyä juuri Olavin lampaan tapaisen uhriaterian jäännösten hautaamiseen onnea tuottavassa tai taloa suojaavassa tarkoituksessa. Tällainen löytö on tehty Raisiossa, jossa geneettisesti saman katraan luuta on haudattu pitkän ajan kuluessa noin 900–1150 jKr. samaan paikkaan. Kyse voi olla myös rakennuksen haltialle uhraamisesta. (Hukantaival & Bläuer 2017) Haltiat pitivät huolta asumuksista, rakennuksista ja viljelyksistä ja haltioita hyviteltiin erityisesti vuotuisjuhlien aikana ihmisten ja karjan hyvinvoinnin ja sadon lisäämiseksi. Myös rakennusvaiheessa rakennuksen alle saatettiin laittaa haltialle jotakin, esimerkiksi riittä rakennettaessa sen nurkkien alle voitiin laittaa jyviä. (Siikala 2008; 165)

Entä lampaiden suomalaisuus?

Kysymys kuuluu, voidaanko tarkasteltuna ajanjaksona jo puhua suomalaisesta lampaasta? Suomalaisuutta ei uuden ajan alussa ollut siinä mielessä, kuin se tänä päivänä ymmärretään. 1300-luvulla ”Suomi” oli muutaman nimeltä tunnetun maakunnan joukossa, mutta termillä tarkoitettiin Varsinais-Suomen aluetta. 1500-luvulla ”Suomi” käsitettiin jo laajemmassa merkityksessä Itämaana, mutta silti

varsinaista suomalaisuutta tai yhteistä kansaa ei vielä ollut. Karjalassa asui karjalaisia, Hämeessä hämäläisiä ja Savossa savolaisia ja tilanne jatkui tällaisena melkein 1800-luvulle saakka.

Maakuntien lisäksi Suomi oli jaetavissa kansankulttuurinsa osalta kahteen toisistaan poikkeavaan alueeseen eli Läntiseen ja Itäiseen kulttuurialueeseen. Läntinen kulttuuripiiri sai vaikutteensa lännestä ja Itäinen idästä ja raja näiden välillä kulki Kymijoen Pääjanteen itäpuolitse rannikolle Oulun eteläpuolelle. Näillä kahdella kulttuurialueella oli vähemmän yhtäläisyyksiä keskenään, kuin alueisiin, joihin ne olivat yhteyksissä. Erot olivat nähtävissä miltei kaikilla kansankulttuurin osa-alueilla sirppi- ja auryyppöistä rakennus- ja ruokakulttuuriin saakka. Voisi hyvin olettaa, että tämä kahtiajako on ulottunut myös eläinainekseen. Itäisellä alueella haettiin lisäverta sieltä, mihin kulttuurikonaktit luonnollisesti muutenkin veivät ja läntisellä alueella oltiin tiiviissä yhteyksissä Ruotsin emämaahan ja Itämeren rannikkoalueille. Eläinainekseen on saattanut olla suuriakin geneettisiä eroja, mutta ne ovat kadonneet alueellisten tyyppien sulautuessa itäsuomalaiseen versioon sen valikoituessa suomenlampaan pohjaksi rotua perustettaessa.

Riippumatta siitä, kuinka suomalaisuus käsitettiin, jonkinlaisen paikallisen lampaan ymmärrettiin 1500-luvulla olleen olemassa erotukseksi ruotsalaisesta lampaasta. Tämä käy ilmi kuninkaankartanoiden ja linnon tileistä, joihin lampaita lueteltiin niiden alkuperän mukaan. Anna-Maria Vilkuna toteaa vuonna 1545 Turun linnassa olleen 225 englantilaista lammasta, 160 ruotsalaista lammasta ja 40 suomalaista lammasta. (Vilkuna 1998; 138) Partalan kuninkaankartanon tileistä tiedämme siellä olleen vuonna 1561 kaksi englantilaista pässiä, kaksi ruotsalaista pässiä, kaksi ruotsalaista lammasta (uuhta) ja 32 ”kartanon karjaan kuulunutta lammasta” eli todennäköisesti paikallista lammaskantaa edustavaa eläintä. Tilit ovat ehkä ensimmäisiä kertoja, kun suomalainen lammas on erotettu omaksi rodukseksi.

Millainen tuo paikallinen Suomen kamaralla elänyt lammas sitten oli? Auli Bläuer toteaa, että rautakautista, keskiaikaisista ja uuden ajan arkeologisista luuainetoista löytyy sekä sarvellisia että sarvettomia kalloja, jotka ovat kuuluneet sekä uuhille että päseille ja myös monisarvisia yksilöitä. (Bläuer 2015; 116) Tähän kun vielä lisätään kuninkaankartanoiden tileistä poimittuja yksityiskohtia, voidaan tehdä jonkinlainen synteesi 1500-luvun lammaseläimestä. Tämä sarvekas eläin ylsi reilun viiden kilon ruhopainoon, tuotti puoli kiloa villaa ja sai keskimäärin 0,5 karitsaa. Eläinainekseen oli siis vielä hiukan parantamisen varaa. Mitä asialle on tehty vuosisatojen kuluessa, selviää Lammas- ja vuohilehden seuraavassa numerossa.

Lähteet:

Bläuer, Auli, 2015; Voita, villaa ja vetoeläimiä. Karjan ja karjanhoidon varhainen historia Suomessa. Karhunhammas 17. Arkeologia/Turun yliopisto.

Hukantaival, Sonja & Bläuer, Auli, 2017: Ritual Deposition of Animals in late Iron Age Finland: a case-study of The Mulli settlement site in Raisio. Estonian Journal of Archaeology 2017, 21, 2.

Kaukonen, Väinö (toim.), 1937; Savotar III. Savolaisen osakunnan kotiseutujulkaisu. Helsinki.

Linnilä, Kai (toim.), 2002; Olaus Magnus: Suomalaiset Pohjoisten kansojen historiassa II. Tammi.

Naakka-Korhonen, Mervi, 2008: Kansa vaivojensa parantajana. Teoksessa Savo ja sen kansa. Savon historia VII. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1192, Tiede. Helsinki.

Räsänen, Matti & Räsänen, Riitta, 2008: Luonnonkäyttäjän työvuosi. Teoksessa Savo ja sen kansa. Savon historia VII. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1192, Tiede. Helsinki.

Ryder, M.L. 1983; Sheep and Man. Duckworth. London.

Siikala, Anna-Leena, 2008; Myytit, riitit ja tietäjän toimet. Teoksessa Savo ja sen kansa. Savon historia VII. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1192, Tiede. Helsinki.

Vilkuna, Anna-Maria, 1998; Kruunun taloudenpito Hämeenlinnassa 1500-luvun puolivälissä. Suomen Historiallinen Seura. Bibliotheca Historica 31. Helsinki.

Vilkuna, Kustaa, 1991; Vuotuinen ajan-tieto. 18 p. Otava.